

LES CIÈNCIES NATURALS EN LA HISTÒRIA DE MENORCA

Josep M. Vidal Hernández

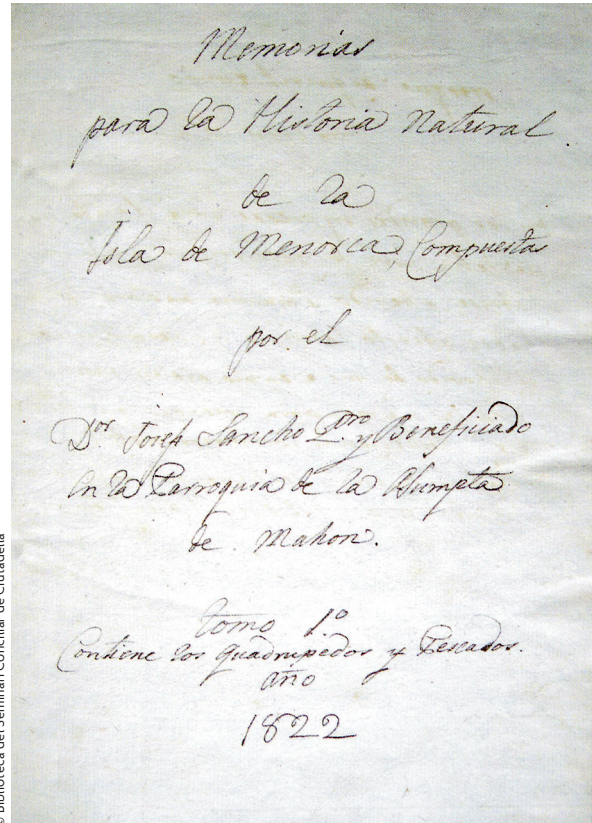
Els primers personatges interessats per la història natural a l'illa de Menorca dels quals es té constància foren sanitaris dels regiments anglesos que ocuparen l'illa l'any 1708 en nom de l'arxiduc Carles, amb motiu de la Guerra de Successió espanyola. Encara que no es tenen notícies de les seves activitats concretes, els noms d'alguns són coneguts per la seva relació amb l'apotecari barceloní Joan Salvador Riera (1683-1726), el qual els esmenta en la seva correspondència amb Petiver. El mateix Joan Salvador va visitar Menorca i Mallorca en aquella època per herboritzar, viatge que tingué lloc la primavera de 1711 i que propicià que l'apotecari català fes dues trameses de plantes a Petiver, el qual posteriorment les donà a conèixer en una publicació.

La primera publicació amb una llista d'espècies biològiques exclusivament menorquines és una topografia mèdica escrita per un cirurgià escocès anomenat George Cleghorn (1715-1789), que va viure a Menorca entre 1736 i 1749. La topografia, titulada *Observations on the epidemical diseases in Minorca from the year 1744 to 1749* fou publicada l'any 1751 i incloïa una llista de plantes i animals, dels quals donava el nom llatí prelinneà i el popular en el català de Menorca, quan el sabia.

■ ELS PRIMERS PASSOS

Els primers naturalistes menorquins coneguts apareixen ja a les darreres dècades del segle XVIII. El més important de tots és l'apotecari Andreu Hernández i Basilis (1739-1815), que l'any 1783 fou escollit per formar part del primer grup de corresponsals del Real Jardín Botánico de Madrid que havien de col·laborar en l'elaboració d'una flora espanyola. Un altre botànic de l'època és Joan Cursach (1757-1832), el qual va estudiar a Montpeller i va publicar un llibre titulat *Botanicus medicus ad medicinae alumnorum usum* (1790). L'obra conté un catàleg de plantes medicinals, amb la descripció de cadascuna, ordenades segons el sistema de Linné, a més d'una introducció general al tema i una amplíssima bibliografia. Cursach fou corresposal del botànic aragonès Boldó, que visità Menorca l'any 1795.

La figura indiscutible del camp de la història natural menorquina de la primera meitat del segle XIX fou la del

Portada de *Memorias para la Historia Natural de la Isla de Menorca* (1822), realitzades per Josep Sanxo, figura indiscutible en el camp de la història natural menorquina de la primera meitat del segle XIX. Aquesta obra en concret és molt poc coneguda a l'illa i pràcticament desconeguda fora d'ella.

«ELS PRIMERS NATURALISTES
MENORQUINS CONEGUTS
APAREIXEN JA A LES DARRERES
DÈCADES DEL SEGLE XVIII.
EL MÉS IMPORTANT DE TOTS ÉS
L'APOTECARI ANDREU HERNÁNDEZ
I BASILIS»

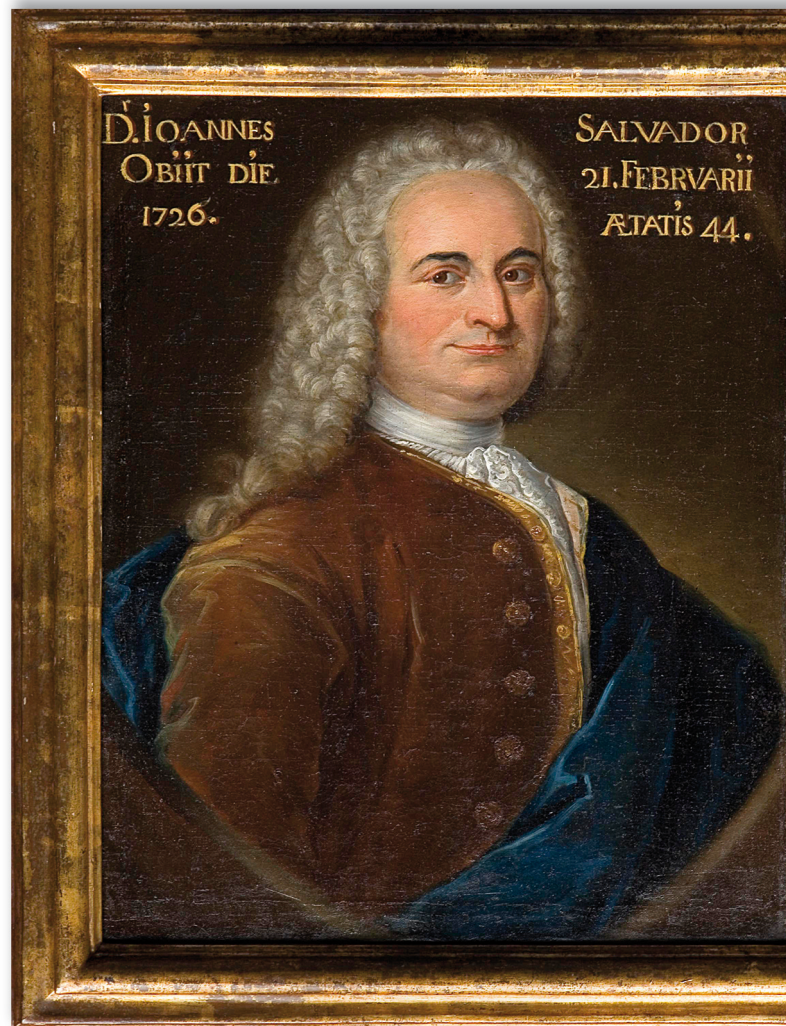
prevere Josep Sanxo i Sanxo (1776-1847). Aquest personatge, del qual no es té constància que tingués estudis de ciències naturals de cap classe, és autor d'un catàleg faunístic on, per a cada espècie, inclou una descripció, moltes vegades original, dels exemplars que esmenta, així com el lloc i la data aproximada d'observació quan ho considera rellevant, a més de comentaris sobre la seva abundància a l'illa o sobre l'excepcionalitat d'observar-la. Aquest catàleg es conserva manuscrit i està estructurat en quatre toms que es dediquen als diferents grups d'animals. El primer tom, datat l'any 1822, tracta els quadrúpedes i els peixos; el segon, les aus (1822); el tercer, els crustacis, els regnes minerals, els amfibis i els insectes (1824); i el quart conté els mol·luscs, els zoòfits, els coralls, les coral·lines i les petxines (1827). Els manuscrits estan redactats en castellà, però recentment s'ha trobat una versió més primerenca i reduïda d'aquesta obra redactada en català i datada l'any 1814.

A la mateixa època que Sanxo va escriure els seus manuscrits en català, Joan Ramis i Ramis (1746-1819), un il·lustrat menorquí de gran prestigi social a la seva època, va publicar un catàleg del món natural menorquí que va titular *Specimen, animalium, vegetabilium et mineralium, in insula Minorca frequentiorum* i que havia escrit l'any 1787, en el qual donava una llista de plantes, animals i minerals ordenats en classes segons el sistema de Linné. Aquesta publicació fou contestada pel metge Rafael Hernández, fill de l'apotecari Andreu Hernández, que l'acusà de cometre diversos errors d'identificació i d'emprar el sistema de Linné, que considerava antiquat. L'escrit d'Hernández va donar lloc a una resposta irada per part de Ramis i s'inicià una polèmica en què es mesclava l'enfrontament en el camp científic amb un enfrontament polític entre il·lustrats partidaris de l'Antic Règim, representats per Ramis, i partidaris de les noves idees liberals, representats per Hernández.

Cap als anys cinquanta del segle XIX, l'únic naturalista actiu del qual tenim notícia és el farmacèutic ciutadellenc Rafael Oleo i Quadrado (1806-1878), que va publicar una llista de plantes menorquines a *El Droguero farmacèutic* i va elaborar un manuscrit sobre la flora menorquina que va acompanyar amb dibuixos fets per ell mateix.

Els naturalistes menorquins més importants de la segona meitat del segle XIX són dos personatges que van arribar a la maduresa científica en el temps de la revolució del 68: es tracta del botànic Joan Joaquim Rodríguez Femenias (1839-1905) i el malacòleg i entomòleg Francesc Cardona i Orfila (1833-1892).

Rodríguez Femenias fou un personatge polifacètic que va ocupar càrrecs rellevants en el món dels negocis

El naturalista català Joan Salvador i Riera (1683-1726) visità Mallorca i Menorca per herboritzar, probablement a causa de la seua amistat amb els metges anglesos que vivien a les illes. Fruit d'aquesta estada va fer dues trameses de plantes a Petiver, qui va publicar una llista de plantes de Balears amb aquesta informació.

i de la política. En el primer aspecte fou, entre moltes d'altres coses, fundador i gerent del Banc de Maó i impulsor i membre del consell d'administració de la Sociedad General del Alumbrado que va instal·lar una fàbrica de gas d'hulla a Maó. En el segon aspecte fou president del Partit Republicà Menorquí, batlle de Maó durant un bienni, regidor durant molts anys i propietari del diari *El Liberal*, òrgan de les forces progressistes maoneses. Malgrat aquestes múltiples ocupacions, Rodríguez va tenir prou temps per dedicar-se amb intensitat a la botànica, i fruit de la seva dedicació fou el treball *Algas de las Baleares* (1887-1888), treball que es considera la base dels estudis científics posteriors sobre les algues de la Mediterrània Occidental. També va publicar una extensa *Flòrula de Menorca* (1904)

© Calveras / Mérida / Sagristà. Institut Botànic de Barcelona

© Ajuntament de Maó

Joan Ramis i Ramis (1746-1819) gaudia d'un gran prestigi social a la Menorca de l'època. Promotor de la Societat Maonesa de Cultura, el 1787 va publicar un catàleg del món natural menorquí que incloïa un llistat de plantes, animals i minerals.

que ha mantingut la seva vigència fins als nostres dies.

Mancat de qualsevol tipus d'estudis, Rodríguez va aconseguir el seu alt nivell científic de manera autodidacta i gràcies a les seves relacions amb naturalistes d'arreu de l'Estat espanyol i de fora, amb els quals discutia els seus dubtes per carta o durant els seus viatges freqüents a Barcelona i a França. Entre els seus corresponents destaquen el botànic Willkomm; els zoòlegs, Karl Semper i Maximilian Braun, al segon dels quals facilità sargantanes d'un illot costaner, l'illa de l'Aire, i que amb el temps dugueren a la identificació de les sargantanes dels illots costaners de Mallorca i Menorca com a subespècies i varietats d'una espècie endèmica de les Balears, desapareguda de les illes grans: la sargantana *Podarcis lilfordi*. Entre els algòlegs, Rodríguez mantingué relació epistolar amb Bornet, Ardissonne i Schmitz, i entre els corresponents espanyols cal destacar el català Frederic Trèmols, Ignacio Bolívar i

«EL CANVI DEL SEGLE XIX AL XX VA SUPOSAR PER A LES CIÈNCIES NATURALS A MENORCA UN RECANVI GENERACIONAL I, A LA VEGADA, UNA NOVA MANERA DE FER LES COSES. ELS NATURALISTES S'ASSOCIAREN PER TREBALLAR JUNTS»

Odón de Buen. D'aquest darrer, malgrat que no s'ha conservat cap escrit, se sap que tenia bona amistat amb Rodríguez i projectes comuns com el de crear una estació biològica al port de Maó.

Francesc Cardona i Orfila, per la seva banda, desenvolupà una intensa activitat similar a la de Rodríguez però de signe contrari. Com a prevere no va tenir al seu càrrec cap parròquia sinó que feia els sermons de les diferents festivitats religioses a tots els pobles de Menorca. Interessat pel periodisme, Cardona fou un dels fundadors de la publicació periòdica *La Verdad* (1869-1870), que defensava els ideals contraris als defensats pel diari de Rodríguez. L'any 1868 fou nomenat director de l'Institut de Segon Ensenyament de Maó, però fou cessat durant el Sexenni Revolucionari per les seves idees integristes, i finalment fou separat del claustre. Readmès l'any 1881, es mantingué en el món de la docència fins a l'any 1887 quan va haver d'abandonar-la perquè no posseïa els títols que exigia la nova legislació. Tanmateix, abans de deixar la docència aconseguí dotar d'un modern gabinet de física i química l'Institut de Maó i un altre per al Seminari Conciliar de Ciutadella. També va emprendre un projecte d'aclimatació a les alzines de Menorca d'un cuc de seda d'origen xinès, l'*Attacus pernyi*, que s'alimentava de fulles de roure, per aconseguir produir seda i fer possible l'establiment d'indústries

tèxtils que manufacturessin aquest producte. El prevere va realitzar molts experiments amb aquests cucs, que va recollir i publicar en diversos opuscles. A Menorca els seus experiments no varen tenir gaire suport, ni popular ni institucional, i el projecte s'enfonsà, però a Mallorca, on també va intentar implantar la cria d'aquest cuc, el projecte va reeixir, fins al punt que arribà a funcionar una petita indústria de fabricació de seda.

Cardona i Orfila destacà en el camp de la biologia per la publicació de quatre catàlegs de coleòpters de Menorca, els primers

amb rigor científic sobre invertebrats de l'illa. També va recollir una àmplia col·lecció malacològica fruit de les seves recerques de camp i dels seus intercanvis amb professionals d'arreu del món, col·lecció que a la seva època fou considerada la segona en importància de tot l'estat espanyol. Mantingué moltes relacions amb l'exterior, i va rebre la visita d'investigadors estrangers com Henri Hermite, que més tard publicaria una *Geologie des Balears*, al qual acompanyà i orientà en relació amb els

© Ajuntament de Maó

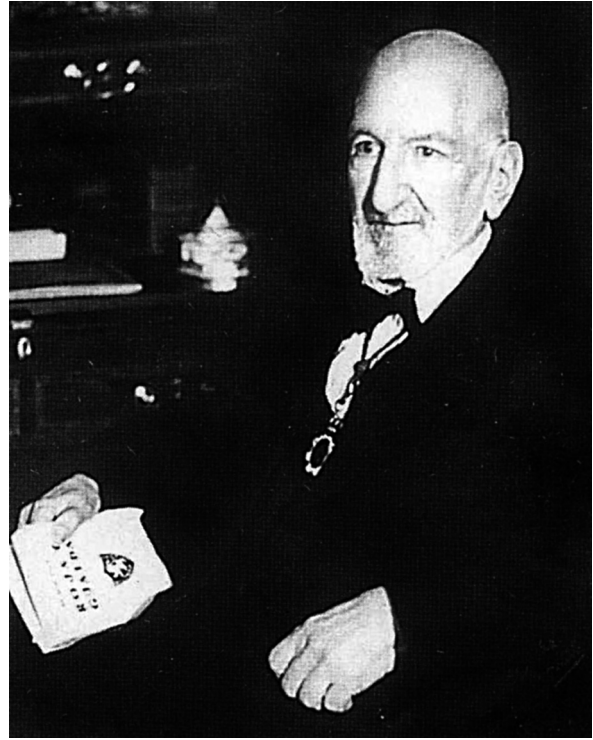
Un dels naturalistes més importants del segle XIX va ser Joaquim Rodríguez Femenias (1839-1905). Tot i les seues diverses ocupacions polítiques i de negocis, va dedicar-se amb intensitat a la botànica.

indrets geològicament més significatius de l'illa. També col·laborà amb l'arxiduc Lluís Salvador, al qual proporcionà el gruix de la informació naturalista i socioeconòmica que aquest va emprar per a la confecció dels toms dedicats a Menorca de la seva obra monumental *Die Balearen in Word und Bild*.

■ LA INSTITUCIONALITZACIÓ DE L'ACTIVITAT NATURALISTA

El canvi del segle XIX al XX va suposar per a les ciències naturals a Menorca un recanvi generacional i, a la vegada, una nova manera de fer les coses. Si fins aquell moment el conreu d'aquesta disciplina havia anat a càrrec de personalitats individuals inserides en una ampla xarxa de contactes nacionals i supranacionals, a partir dels primers anys del segle els naturalistes s'associaren per treballar junts des d'una entitat que els servís de suport i de caixa de ressonància de les seves inquietuds, la qual, a més, acollia també un vessant humanístic tan actiu com el naturalista.

Aquesta entitat fou l'Ateneu de Maó, científic, literari i artístic, creat l'any 1905 per un bon nombre de professionals liberals, funcionaris —entre ells molts professors de l'Institut de Batxillerat— i militars, sobretot del

© Ateneu de Maó

El farmacèutic Jaume Ferrer Aledo (1856-1956) fou un afeccionat a la ictiologia. Seu va ser el primer catàleg de peixos de Menorca i el descobriment del rosetí (*Pseudoaphya ferreri*).

cos d'enginyers. L'entitat va desenvolupar les activitats científiques a través de dos canals principals: la Secció de Ciències Exactes i Naturals, una de les cinc en què s'estructurava l'entitat, i el Museu de Ciències Naturals. La primera basava la seva activitat en la realització de conferències divulgadores de temes científics i eventualment cursos temàtics, mentre que el segon arreglava les col·leccions més importants de ciències naturals que existien a Menorca en l'època: una col·lecció d'algues de 9.000 plecs que havia preparat Rodríguez, la col·lecció malacològica de Cardona i Orfila i una altra d'entomològica i col·leccions de fustes, llavors, papallones, aus dissecades, crustacis i peixos.

Els personatges que més van dinamitzar aquestes dependències de l'Ateneu foren els metges Enric Alabern (?-1926) i Llorenç Pons Marquès (1874-1956), en el cas de la secció de Ciències Exactes i Naturals; i els farmacèutics Jaume Ferrer Aledo (1856-1956) i Maurici Hernández Ponsetí (1859-1932), en el cas del Museu. Ferrer Aledo fou un afeccionat a la ictiologia que va publicar el primer catàleg de peixos de Menorca (1910 i 1930) i va descobrir una espècie, el rosetí (*Pseudoaphya ferreri*), que va cedir a Odón de Buen perquè la publicués. El segon es dedicà a l'ornitologia i va elaborar un catàleg d'aus de Menorca (1910), que

també va ser el primer d'aquest grup zoològic. Maurici Hernández simultaniejava el seu interès per l'ornitologia amb una activitat intensa en el camp de la meteorologia en el qual destacà com a observador: durant més de quaranta anys, va fer arribar a l'Observatori de Madrid i al Servei Meteorològic de França les dades que prenia en un observatori situat al terrat de casa seva. Ferrer Aledo, com Rodríguez, mantingué una bona amistat amb Odón de Buen. Dos dels fills de Ferrer Aledo, Jaume i Francesc Ferrer Hernández, van seguir el camí del seu pare i es van dedicar a activitats relacionades amb les ciències de la mar: el primer va ser catedràtic de química de la Universidad de Sevilla i el segon professor adjunt de ciències naturals de la Universidad Complutense. Jaume Ferrer Hernández (1883-1922) fou químic i la seva publicació més important fou *Investigaciones químicas* (1916), fruit dels seus treballs com a col·laborador d'Odón de Buen a l'Estació Biològica de Màlaga, en què va estudiar mostres d'aigua de mar. Pel que fa a Francesc Ferrer Hernández, la seva especialitat foren els porífers, publicà dos llibres sobre les esponges, un sobre les del Cantàbric i l'altre de la Mediterrània. Com el seu germà, també col·laborà amb Odón de Buen, amb qui va navegar en les seves campanyes d'estiu a la Mediterrània.

A la tercera dècada del segle XX apareix un altre personatge important: es tracta d'Emiliano Castaños Fernández (1888-1974), que arribà a Menorca com a professor de ciències naturals de l'Institut de Segon Ensenyament. Si la seva obra publicada és minsa –tot just un catàleg dels mamífers de Menorca molt poc extens per raons òbvies i el descobriment d'un blènnid nou per a la ciència, el *Blennius port-mahonis*–, la seva tasca fou fonamental per al desenvolupament de les ciències naturals a Menorca com a cap de la Secció de Ciències Exactes i Naturals de l'Ateneu. Personatge molt actiu, cap a l'any 1930, quan era director de l'Institut de Batxillerat de Maó, intentà la creació d'un laboratori hidrobiològic a Menorca, per a la qual cosa realitzà, sense èxit, diverses gestions al Ministeri de Instrucció Pública y Bellas Artes.

Com havia passat a final del segle XIX, tots aquests personatges van mantenir nombroses relacions amb naturalistes forans que van freqüentar o viure a Menorca per raons de la seva feina. En aquesta nòmina, a més de l'esmentat Odón del Buen, hem d'afegir-hi el botànic Hermann Knoche; la paleontòloga Dorotea Bathe; el geòleg Paul Fallois; el botànic Font i Quer; el naturalista Enrique Rioja Lo Bianco i un llarg etcètera de visitants més o menys esporàdics. Tot aquest panorama ple d'efervescència que augurava un futur brillant a les ciències naturals a Menorca fou trencat irremediablement per la tragèdia de la Guerra Civil i per una postguerra plena de penúries econòmiques i, sobretot, per la fal-

© Família Castaños Fontirrog

Emiliano Castaños Fernández (1888-1974) arribà a Menorca com a professor de ciències naturals de l'Institut de Segon Ensenyament. La seva tasca fou fonamental per al desenvolupament de les ciències naturals a Menorca com a cap de la Secció de Ciències Exactes i Naturals de l'Ateneu.

ta de llibertats que posava entrebancs a la llibertat de pensament indispensable per al desenvolupament científic. A poc a poc, però, es va anar reprenent la recerca naturalista gràcies a l'esforç d'uns pocs, esperonats ara no només pel coneixement científic en si, sinó pel seu vessant d'eina útil per a la conservació i la bona gestió del territori illenc. Però aquesta és una història, la d'una recerca científica compromesa amb el món on es viu, que els seus protagonistes encara estan escrivint i que, per inacabada, no tractarem aquí. ☺

BIBLIOGRAFIA

- CAMARASA, J. M. i J. I. CATALÀ, 2007. *Els nostres naturalistes*. Monografies Mètode (2). Universitat de València. València.
- CAMARASA, J. M. i J. M. VIDAL HERNÁNDEZ (coords.), 2003. *Joan Joaquín Rodríguez: Feménias, un naturalista menorquí del segle XIX*. Institut Menorquí d'Estudis. Maó.
- MOLL BLANES, I. i J. M. VIDAL HERNÁNDEZ (dirs.) (en premsa). *Història de la Ciència a les Illes Balears, volum tercer*. Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació, Govern de les Illes Balears. Palma de Mallorca.
- VIDAL HERNÁNDEZ, J. M., 1999. «Les topografies mèdiques menorquines i els seus autors». In BERNABEU MESTRE, J.; BUJOSA HOMAR, F. i J. M. VIDAL HERNÁNDEZ. *Clima, microbis i desigualtat social: de les topografies mèdiques als diagnòstics de salut*. Institut Menorquí d'Estudis. Maó.

Josep M. Vidal Hernández. Institut Menorquí d'Estudis i Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica.

